

UDK: 347.447.63

CERIF: S130

ТИП РАДА: ИЗВОРНИ НАУЧНИ РАД

DOI: 10.5937/PiP2004025K

др *Марија* КАРАНИКИЋ МИРИЋ*
редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

ОТЕЖАНО ИСПУЊЕЊЕ УГОВОРНЕ ОБАВЕЗЕ

Сажетак

Предмет рад је разјашњење појма и правних последица отежане испуњења уговорне обавезе. Под отежаним испуњењем мисли се на испуњење које је услед промењених околности за дужника постојало теже него што се могло основано очекивати у часу када је пристиало да дујује – али није постојало немогуће. Обавезе не престају када њихово испуњење постане ванредно отежано. Међутим, отежано испуњење уговорне обавезе може, под одређеним условима, да буде разлог за раскид уговора. У модерним европским правним системима чињеница отежане испуњења може да буде један од елемената за примену правила о раскиду или ревизији уговора због промењених околности. У раду се најпре излаже о томе на које све начине немогућности испуњења и отежано испуњење могу да утичу на уговорну обавезу и уговор као целину. Други део рада посвећен је условима за позивање на промењене околности у српском и ујоредном праву, те разграничењу отежане испуњења од различитих видова немогућности, као што су немогућности да се оствари сврха уговора и објективна, субјективна, практичка и економска немогућности испуњења уговорне обавезе. Оетежано испуњење се најлакше разликује од круће схваћене објективне немогућности испуњења, а најтеже од

* Електронска адреса аутора: marija@ius.bg.ac.rs.

шакозване йрактиичке немоућности и испуњења. Испуњење обавезе је йрактиички немоуће ако би захтев да дужник испусти онако како је испрва уговорено био йроћиван разуму, начелу савесности и йошћења или схваћањима йошћеной йрометиа.

Кључне речи: *Оштежано испуњење. – Немоућности испуњења. – Раскид уговора. – Судска ревизија уговора. – Промењене околности.*

I Увод

Уговорне стране ступају у уговоре с трајним, периодичним или одложеним престацијама полазећи од претпоставке да ће за време трајања њиховог уговорног односа ствари остати онакве какве су биле у часу закључења. Међутим, околности под којима је уговор закључен могу ненадано да се промене, тако да једној страни постане претерано тешко или чак немогуће да испуни оно на шта се обавезала. Начело поуздања у уговор и потреба да се очува стабилност правног промета налажу да свака страна сноси ризик да током трајања уговорног односа испуњење њене обавезе постане теже него што се могло основано очекивати у часу закључења. Насупрот томе, начело савесности и поштења у извршавању обавеза налаже да се тада допусти правична измена или раскид уговора. Историјски посматрано, на пуноважне уговоре могла је да утиче једино немоућност испуњења, док отежано испуњење начелно није имало никакав посебан значај. Након велике економске кризе која је пратила Први светски рат, постепено је прихваћено да и отежано испуњење уговорне обавезе треба да има одређене правне последице.¹ Зато се у овом раду најпре разматра на које све начине *немоућности испуњења* и *оштежано испуњење* могу да утичу на уговорну обавезу и уговор као целину. Други део рада посвећен је условима за позивање на промењене околности у српском и упоредном праву, а трећи разграничењу отежаног испуњења од различитих видова немоућности, као што су немоућност да се оствари сврха уговора и објективна, субјективна, практичка и економска немоућност испуњења уговорне обавезе.

1 О промењеним околностима у упоредној перспективи: Марија Караникић Мирић, „Промењене околности и расподела ризика у уговорном праву“, *Српска йолијичка мисао*, бр. 3/2020, 295–325.

1. Престанак обавезе и престанак уговора

Испуњење је основни и најпожељнији начин престанка облигација: свака обавеза настаје да би престала испуњењем. То се не односи само на обавезе које настају вољно, односно из уговора и других правних послова,² него и на обавезе које потичу из чињенице проузроковања штете, правно неоснованог обogaђења, незваног вршења туђих послова, брака, сродства и других непословних извора. Када је извор обавезе правни посао, престанак правног посла доводи до гашења свих обавеза које из њега потичу. Насупрот томе, правни посао не престаје када се испуне све обавезе које из њега потичу, већ и тада опстаје као правна чињеница извршеног посла, односно као *iustus titulus*, правни наслов, основ или објашњење за новонасталу правну ситуацију.

Испуњењем обавезе онако како та обавеза гласи остварује се сврха њеног постојања. Међутим, поред испуњења постоје и други, споредни начини гашења обавеза. Неизвршена обавеза може да престане пребијањем или компензацијом, затим, отпуштањем дуга, преновом или новацијом, конфузијом или сједињењем, као и немогућношћу испуњења, протеклом времена, отказом, те смрћу једне од страна у облигационом односу. Обавезе не престају *ошјежаним испуњењем*. Уговор, пак, може да престане из различитих разлога који су постојали још у часу његовог закључења, и тада говоримо о поништају, или из разлога који су се стекли након што је уговор закључен, и тада је реч о раскиду. Поред раскида и поништаја, одређене врсте уговора могу да престану и протеклом времена или отказом. Разлог за престанак уговора може да буде и смрт физичког лица, односно престанак правног лица, ако је уговор био закључен с обзиром на лична својства уговорника који је умро, односно престао да постоји. *Ошјежано испуњење уговорне обавезе* може, под одређеним условима, да послужи као разлог за раскид уговора.

2. Поништај и раскид уговора

а) Поништај уговора

Када уговор престаје због нечега што је присутно *ab initio*, то јест од самог његовог закључења, онда се у српском правничком језику користи израз поништај, а не раскид. Уговор може да буде поништен

2 Законска правила о уговорима сходно се примењују на друге правне послове. Закон о облигационим односима – ЗОО, *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, *Службени лист СРЈ*, бр. 31/93, *Службени лист СЦГ*, бр. 1/2003 – Уставна повеља и *Службени гласник РС*, бр. 18/2020, чл. 25 ст. 3.

само из разлога који су предвиђени законом, и то под условом да је неки такав разлог постојао у часу када је уговор закључен. Познате су три такве могућности: уговор може да буде рушљив, то јест релативно ништав, затим апсолутно ништав, а по неким теоријским схватањима и непостојећи. Прво, суд може да изрекне поништај рушљивог уговора на захтев уговорне стране у чијем је интересу рушљивост прописана законом. У разлоге рушљивости у систему ЗОО убрајају се мане воље (битна заблуда, превара и претња) и прекомерно оштећење. Рушљив уговор производи пројектована правна дејства све док не буде био поништен, а разлози за његов поништај морају да постоје у тренутку закључења. Друго, суд може да утврди апсолутну ништавост уговора који је противан принудним прописима, јавном поретку или добрим обичајима, укључујући зеленашке уговоре о којима постоје посебна законска правила. Такви уговори не производе правна дејства од самог почетка. Треће, у случајевима када нису испуњени елементарни услови за постизање сагласности изјављених правно-релевантних воља, суд може да утврди да уговор није ни настао. У систему ЗОО та могућност постоји, примера ради, у случају привидних уговора,³ затим неспоразума о природи уговора, основу или предмету обавезе,⁴ као и када је примењена физичка сила да би се уговорник приморао на закључење. У нашем облигационом праву непостојећи уговори се по правним последицама начелно изједначавају с апсолутно ништавим уговорима.⁵ Коначно, апсолутна ништавост једне уговорне одредбе не доводи до ништавости целог уговора, ако су у конкретном случају испуњени услови за примену правила о делимичној ништавости.⁶ Делимична ништавост је „локализована“ апсолутна ништавост која погађа једну уговорну одредбу, а не уговор у целини.

б) Раскид уговора

Када пуноважан уговор престаје из разлога који није постојао у време његовог закључења, онда се говори о раскиду, а не о поништају. Раскид уговора може да буде раскид по сили закона, споразумни раскид или једностранни раскид. Прво, у разлоге за престанак пуноважног уговора по сили закона убрајају се, примера ради, потпуна евикција,

3 ЗОО, чл. 66.

4 ЗОО, чл. 63.

5 Фине разлике ипак постоје. Рецимо, за разлику од ништавих уговора, непостојећи уговори не подлежу конверзији из чл. 106 ЗОО. Тако: Владимир В. Водинелић, *Грађанско право: Увод у грађанско право и Ојшњи део грађанској права*, Београд, 2017, 468–469.

6 ЗОО, чл. 105.

протек рока за извршење обавезе из фиксног уговора,⁷ те немогућност испуњења уговорне обавезе за коју не одговара ниједна уговорна страна. Друго, уговорне стране могу новим уговором споразумно да раскину свој неизвршени уговор. И треће, ту је могућност једностраног раскида, који изјављује или захтева једна уговорна страна. У једностране раскиде уговора спадају раскид због неиспуњења и раскид због промењених околности. У нашем праву први је вансудски, а други судски.⁸

Правила о раскиду због неиспуњења примењују се и на неуредно, то јест манљиво, испуњење теретних уговора, као и у другим законом предвиђеним случајевима. У неуредна испуњења спадају испуњење с материјалним недостацима и делимична евикција. Као пример за „остале законом предвиђене случајеве“ може да се наведе одустанак потрошача од уговора који је закључен на нетрадиционалан начин, то јест на даљину или изван пословних просторија трговца.⁹ Право потрошача на одустанак везано је за преклузивни рок; потрошач не може унапред да се одрекне тог права и не мора да наведе никакав разлог за своје одустајање. Поред свега што је речено, уговорне стране могу, под одређеним условима, да нормирају раскид, односно да уговоре посебне раскидне разлоге или да искључе неке од законом предвиђених раскидних разлога.

7 За престанак уговора по сили закона није довољно то што су стране уговориле рок за испуњење уговорне обавезе, ако тај рок није битан елемент предметног уговора. Ако је уговорени рок за испуњење само споредни састојак тог уговора, а не његов битан елемент, онда се уговор не квалификује као фиксни и не може да престане пуким пропуштањем рока за испуњење. Тако: Пресуда Вишег привредног суда у Београду, Пж. 1912/97 од 21. 3. 1997, нав. према: Здравко Петровић, Владимир Козар, *Меја збирка судске праксе из облигационог права*, Београд, 2009, 113–114. Видети и друге одлуке које то потврђују на стр. 112–116.

8 Раскид због промењених околности изриче се судском одлуком, која се доноси на захтев уговорне стране као парничне странке. Пресуда Привредног апелационог суда, Пж. 2013/2016 од 24. 11. 2016. Доступно у бази *ParagraphLex*. Раскидање уговора због промењених околности може се остварити само судским путем, и то пресудом, а не решењем. Уговор се раскида изреком пресуде којом се одлучује о праву на раскид. Решење Вишег трговинског суда, Пж. 5077/2003 од 31. 7. 2003, нав. према: З. Петровић, В. Козар, 120–121.

9 Закон о заштити потрошача – ЗЗП, *Службени гласник РС*, бр. 62/2014, 6/2016 и 44/2018, чл. 28–29 и 33–37. О пореклу ових правила вид. Марија Караникић Мирић, „Утицај Директиве о правима потрошача на српско потрошачко право“, *Право и привреда*, бр. 7–9/2017, 570–588, а нарочито 580–582.

3. Немогућност испуњења и отежано испуњење обавезе

а) Почетна немогућности испуњења

Почетна или иницијална немогућност испуњења може да буде објективна или субјективна. Почетна *објективна* немогућност спречава да обавеза уопште настане. То су случајеви у којима је од самог почетка објективно немогуће да се обавеза изврши онако како гласи. Када изворно објективно немогућа обавеза потиче из неког уговора, онда њена немогућност повратно делује и на тај уговор. Прво, уговорна одредба којом је утаначена објективно немогућа обавеза санкционисана је апсолутном ништавошћу. И друго, ништавост те уговорне одредбе истовремено значи ништавост уговора као целине, изузев ако су у конкретном случају испуњени услови за примену правила о делимичној ништавости. Насупрот томе, почетна *субјективна* немогућност начелно не спречава да уговор настане, али по дефиницији доводи до неиспуњења уговорне обавезе, због чега друга уговорна страна може да раскине уговор једностраном изјавом воље. Почетна немогућност испуњења обавезе није предмет овога рада.

б) Накнадна немогућности испуњења

И накнадна, односно супсеквентна немогућност испуњења може да буде објективна или субјективна. Сматра се да је испуњење постало *субјективно* немогуће ако дужник више не може да изврши оно на шта се обавезао, мада би неко други на његовом месту могао. Обавезе не престају самим тим што су накнадно постале субјективно немогуће. Ни уговори не престају због накнадне субјективне немогућности испуњења уговорних обавеза. Међутим, накнадна субјективна немогућност испуњења уговорне обавезе по дефиницији доводи до неиспуњења, па друга страна може због тога једнострано да раскине уговор. Накнадна *објективна* немогућност испуњења спада у разлоге за престанак обавеза, независно од извора обавезе која престаје на тај начин.¹⁰ Реч је о објективној немогућности испуњења за коју дужник није одговоран, а која је погодила постојећу обавезу у периоду од њеног настанка до доспећа. Када је реч посебно о уговорним обавезама, њихова накнадна објективна немогућност може повратно да утиче на уговор као целину.¹¹

Накнадна немогућност испуњења уговорне обавезе може да фигурира само као раскидни разлог, а никако као разлог за поништај уговора. Судбина двострано-обавезног уговора из којег потиче обавеза

10 300, чл. 354.

11 300, чл. 137 и 138.

која је постала немогућа зависи од тога да ли је накнадна немогућност испуњења потпуна или делимична и да ли се може ставити на терет неке од уговорника. Уговор престаје *ipso lege* ако ниједна од уговорних страна није одговорна за накнадну објективну немогућност испуњења уговорне обавезе и под условом да је та немогућност *йоййуна*. У преосталим случајевима – када је дужник одговоран за немогућност испуњења, односно када је немогућност испуњења делимична – уговорни поверилац само може, под одређеним условима, да изјави раскид због неиспуњења. *Накнадна немоућност испуњења* је предмет овог рада само у мери која је неопходна за разјашњење појма отежаног испуњења уговорне обавезе.

в) *Отежано испуњење*

Под отежаним испуњењем уговорне обавезе мисли се на испуњење које је услед неких промењених околности за дужника постало теже него што се могло основано очекивати у часу закључења. Испуњење обавезе онако како је уговорено накнадно је отежано, али није постало немогуће. Немогућност испуњења одређене обавезе може да буде почетна, то јест иницијална, што значи да испуњење никада није било могуће, или пак накнадна, супсеквентна, то јест немогућност која се манифестовала тек пошто је обавеза настала. Насупрот томе, отежано испуњење је увек накнадно: оно се по дефиницији манифестује после закључења пуноважног уговора, и то због неке ненадане промене у околностима под којима, односно с обзиром на које је уговор закључен. Подразумева да се у периоду од закључења уговора до доспећа уговорне обавезе десило нешто због чега је испуњење те обавезе постало теже него што се могло основано очекивати у часу када је уговор закључен – али није постало немогуће. За разлику од немогућности испуњења, отежано испуњење не спада у разлоге због којих обавезе могу да престану – не сврстава се уз испуњење, отпуштање дуга, пребијање, новацију и остале начине гашења облигација.

Отежано испуњење уговорне обавезе може да буде само раскидни разлог; не може бити разлог за поништај. То је зато што испуњење по природи ствари може да постане отежано тек по закључењу уговора, и то у односу на оно што је било основано очекивано у време закључења. У српском праву чињеница отежаног испуњења може да буде један од елемената за примену правила о раскиду или ревизији уговора због промењених околности (клаузула *rebus sic stantibus*).

ī) Дужникова йоїрешна йредсїава о тїежини испїуњења

Наравно, постоји и та могућност да уговорни дужник у тренутку закључења уговора има погрешну представу о томе колико тешко ће му бити да испуни оно на шта се обавезује. У таквом случају испуњење није накнадно постало отежано због промене у околностима, него су дужникова сазнања о напорима на које се обавезује погрешна од самог почетка. Дужникова иницијална погрешна представа о томе на шта се тачно обавезује и, последично, његова погрешна представа о томе колико ће му бити тешко да изврши своју обавезу, не спречава настанак те обавезе, али под одређеним законским условима може да се квалификује као прекомерно оштећење или мана воље. Међутим, то није предмет овог рада.

II Промењене околности као узрок отежаног испуњења

1. Осврт на промењене околности у упоредном праву

Ниједан од великих грађанских законика који су донети у XIX веку изворно не познаје институт промењених околности. Међутим, за време њиховог важења, однос судова према тој идеји није свуда био исти.¹² У немачком праву правило о промењеним околностима кодификовано је тек 2002. године,¹³ а до тада се у судској пракси и правној доктрини заснивало на начелу добре вере, односно савесности и поштења (*Treu und Glauben*).¹⁴ У данашњем § 313 НГЗ позакоњен је концепт *Störung der Geschäftsgrundlage*, који су немачка правна теорија и судска пракса развијале у периоду после Првог светског рата, у условима економске кризе, несташице робе и растуће инфлације.¹⁵ По том правилу, измена уговора је основно правно средство у случају промењених околности,

12 О промењеним околностима у упоредној перспективи и о подели правних система на отворене и затворене, по томе да ли познају посебна правила о једностраној ревизији уговора због промењених околности, вид. М. Караникић Мирић (2020), 295–325.

13 Немачки Грађански законик из 1900. године (*Bürgerliches Gesetzbuch*; даље у фуснотама: НГЗ), доступно на адреси: gesetze-im-internet.de/bgb/index.html, 30. 7. 2020, § 313.

14 Filippo Ranieri, „Treu und Glauben“, *Handwörterbuch des Europäischen Privatrechts – Band II* (Hrsg. Jürgen Basedow, Klaus J. Hopt, Reinhard Zimmermann), Tübingen, 2009, 1496–1501.

15 Вид. више у: Ewoud Hondius, Christoph Grigoleit (eds.), *Unexpected Circumstances in European Contract Law*, e-book, Cambridge, 2011, 87–88; Filippo Ranieri, *Europäisches Obligationenrecht*, Wien, 2009, 932; Reiner Schulze, „BGB § 313 Störung der Geschäftsgrundlage“, *Bürgerliches Gesetzbuch* (Hrsg. Reiner Schulze et al.), 6. Auflage, Baden-Baden, 2009, доступно на адреси: beck-online.beck.de, 30. 7. 2020, Rn. 1–26.

а раскид је допуштен само ако измена уговорне садржине није могућа, односно ако се од друге стране не може разумно очекивати да на њу пристане.

У француском праву значај промењених околности је традиционално био ограничен на управне уговоре, док се у општем уговорном праву инсистирало на принципу *pacta sunt servanda* и идеји о начелној непромењивости уговора.¹⁶ Установа промењених околности добила је место у француском Грађанском законнику тек 2016. године,¹⁷ у оквиру шире реформе француског облигационог права.¹⁸ Од тада је општим правилима допуштено да уговорни дужник самостално исходује судску измену уговорне садржине, под условом да је пре тога покушао да постигне споразум с другом страном да уговор раскину, измене његову садржину, или да од суда заједно затраже ревизију уговора. Први коментатори сматрају да су судови тако добили необично широка овлашћења по мерилима француског грађанског права и да је за другог уговорника створена велика правна несигурност.¹⁹

Аустријска правна теорија и судска пракса ослањају се на учење о отпадању основа правног посла (*Wegfall der Geschäftsgrundlage*) у случају да се околности битно промене током трајања уговорног односа, и то на начин који се није могао предвидети у време закључења. Овај институт се широко примењује у пракси аустријских судова, иако се не помиње у аустријском Грађанском законнику. Под основом правног посла мисли се на фундаментална заједничка очекивања уговорних страна из времена закључења, односно на претпоставке уговорних страна о одређеним околностима које су неопходне да би се остварила њихова сагласно изјављена воља. Погођена уговорна страна у начелу може да бира између раскида и измене уговора, али тај њен избор није сасвим слободан: измену уговора може да тражи само ако докаже да би стране

16 Врлета Круљ, *Промењене околности и уговорна одговорности (непојљности исцрпљена, виша сила, клаузула rebus sic stantibus)*, Београд, 1967, 24–35; Ђорђе Чобелић, *Промењене околности у привредном и грађанском праву (clausula rebus sic stantibus)*, Београд, 1972, 15–21.

17 Француски Грађански законик из 1804. године (*Code civil, Version consolidée au 14 février 2020*; даље у фуснотама: ФГЗ), доступно на адреси: legifrance.gouv.fr, 30. 7. 2020, чл. 1195.

18 О тој реформи вид. у: Philippe Simler, *Commentaire de la réforme du droit des contrats et des obligations*, Paris, 2016; Thibault Douville (éd.), *La réforme du droit des contrats: Commentaire article par article de l'ordonnance du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, Paris, 2016; Reiner Schulze, Guillaume Wicker, Gerald Mäscher, Denis Mazeaud (éds.), *La réforme du droit des obligations en France, 5èmes journées franco-allemandes*, Paris, 2015.

19 Muriel Fabre-Magnan, *Droit des obligations: Tome 1 – Contrat et engagement unilatéral*, Paris, 2016, 559–560.

закључиле уговор измењене садржине да су у време закључења могле да предвиде наступање промењених околности. Хипотетичка намера уговорних страна је посебан услов за ревизију уговора, који се захтева по аналогји са заблудом.²⁰

Ако испуњење обавезе из уговора с трајним, периодичним или одложеним престацијама постане претерано тешко за једну страну због неког изванредног догађаја који је у време закључења уговора био непредвидљив, *италијанско* право предвиђа да дужник који је тиме погођен има право да захтева раскид, а друга страна може да захтева правичну измену уговора.²¹ Посебност италијанског права је законско правило о ревизији једнострано обавезног уговора због промењених околности.²² Дужник из таквог уговора може да тражи да му се смањи дугована престација, или да се измени начин њеног извршења да би се његова уговорна обавеза свела на правичну меру.²³

2. Промењене околности у српском уговорном праву²⁴

Установа промењених околности није постојала у српском Грађанском законнику (СГЗ) из 1844. године,²⁵ а домаћа правна теорија из времена његовог важења закључивала је да ако због промењених окол-

20 Е. Hondius, С. Grigoleit, 88 и даље; Helmut Koziol, Peter Bydliński, Raimund Bollenberger, *Kurzkommentar zum ABGB*, Wien, 2007, 880–884; Helmut Koziol, Rudolf Welsler, Andreas Kletecka, *Grundriss des bürgerlichen Rechts I*, 14. Auflage, Wien, 2014, 179–185.

21 Италијански Грађански законик из 1942. године (*Il Codice Civile Italiano*; даље у фуснотама: ИГЗ), доступно на адреси: jus.unitn.it/cardoza/obiter_dictum/codciv/Lib4.htm, 30. 7. 2020, чл. 1467–1469; Васо Радмиловић (прев.), Радомир Ђуровић (предг.), *Италијански грађански законик, Књига IV: Облигације*, Београд, 1964.

22 ИГЗ, чл. 1468.

23 Е. Hondius, С. Grigoleit, 133–139.

24 У нашој литератури вид. на пример: Драган Павић, „Извршавање уговорних обавеза у условима промењених околности“, *Правни животи*, бр. 9–10/1993, 1195–1207; Марко Ђурђевић, „Члан 133. Претпоставке за раскидање“, *Коментар Закона о облигационим односима* (ур. Слободан Перовић), Београд, 1995, 260–265; Даница Попов, „Промењене околности и ослобођење од одговорности (виша сила) код уговора о продаји робе“, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, бр. 80/1986, 67–80; Мирослав Лазић, „Развој клаузуле *rebus sic stantibus* с посебним освртом на француску доктрину“, *Две стогодишине јодина од доношења Француској грађанској законика: ујеницај Француској грађанској законика на српско право* (ур. Гордана Станковић), Ниш, 2005, 109–120; Атила Дудаш, „Настанак и развој идеје о раскидању или измени уговора због промењених околности“, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду*, бр. 1/2015, 197–214; Катарина Доловић Бојић, „Промењене околности у пракси домаћих судова“, *Право и привреда*, бр. 4–6/2018, 666–683; Želimir Šmalcelj, „Nekoliko problema klauzule ‘rebus sic stantibus’ u sudskoj praksi“, *Privreda i pravo*, бр. 11/1971, 20–27.

25 *Грађански законик за Краљевину Србију из 1844*, Београд, [1939] 1990.

ности постане неопходно да се неки уговори раскину или измене, то не може суд, него само законодавац.²⁶ Исто је било у другим законима који су важали на територији некадашње Југославије. Неки од њих садржавали су посебна правила о значају промењених околности за уговоре одређене врсте, рецимо за предуговор (§ 936 аустријског Грађанског законика)²⁷ или уговор о делу (члан 359 Општег имовинског законика за Црну Гору).²⁸ Правило о промењеним околностима први пут је кодификовано у Општим узансама из 1954. године;²⁹ нешто другачији режим био је предложен 1969. године Скицом за законик о облигацијама и уговорима,³⁰ а важећа општа правила о клаузули *rebus sic stantibus* налазе се у Закону о облигационим односима из 1978.³¹

а) Закон о облигационим односима (1978)³²

Да би се применила правила ЗОО о раскидању или измени уговора због промењених околности, потребно је да су за време трајања уговорног односа наступиле околности које погођена страна није била дужна да узме у обзир у време закључења, односно околности које није могла да избегне или савлада. Потребно је још да је погођеној страни због тога отежано испуњење уговорне обавезе, или да више не може да се оствари сврха уговора, а у сваком случају да је очигледно да уговор више не одговара очекивањима уговорника и да би по општем мишљењу било неправично да се одржи на снази такав какав јесте. Погођена уговорна страна може да се позове само на оне промењене околности које су наступиле пре истека рока одређеног за испуњење њене обавезе.³³ У

26 В. Круљ, 120–121.

27 Драгољуб Аранђеловић (прев.), *Аустријски грађански законик*, Београд, 1921.

28 *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору*, Цетиње, [1888] 1980.

29 Опште узансе за промет робом, *Службени листи ФНРЈ*, бр. 15/1954. Решење из Општих узанси у основним цртама одговара правилима италијанског Грађанског законика. Silviја Petrić, „Izmjena ili raskid ugovora zbog promijenjenih okolnosti prema novom Zakonu o obveznim odnosima“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, бр. 1/2007, 127.

30 Михаило Константиновић, *Облигације и уговори: Скица за законик о облигацијама и уговорима*, Београд, [1969] 1996, чл. 103–104.

31 Детаљно о решењима из Општих узанси и Скице вид. у: М. Караникић Мирић (2020), 295–325.

32 ЗОО, чл. 133–136. ЗОО садржи и посебно правило да предуговор не обавезује на закључење главног уговора ако се после закључења предуговора околности толико промене да га стране не би закључиле да су такве околности постојале у време закључења (чл. 45).

33 На пример, када се купац непокретности позвао на избијање оружаних сукоба на територији некадашње СФРЈ као раскидни разлог, суд је утврдио да је у часу

теорији се још истиче да отежано испуњење или немогућност остварења сврхе уговора морају постојати у часу подношења тужбе. Није довољно, дакле, да су се услови за позивање на промењене околности стекли после закључења уговора а пре него што је погођена страна пала у доцњу; неопходно је да ти услови не отпадну до подношења тужбе.³⁴

Погођена страна може да захтева да се уговор раскине, што друга страна може да спречи ако понуди или пристане да се одговарајући услови уговора правично измене.³⁵ При одлучивању о раскидању уговора, односно о његовој измени, суд се руководи начелима поштеног промета, водећи рачуна нарочито о циљу уговора, о нормалном ризику код уговора односне врсте, о општем интересу, као и о интересима обеју страна. Ако изрекне раскид уговора, суд ће на захтев друге стране обавезати страну која је тражила раскид да накнади другој страни правичан део штете коју трпи због тога. Уговорна страна којој је отежано испуњење обавезе не може самостално да исходује судску измену уговорне садржине: ревизија уговора је допуштена само на захтев или уз пристанак друге уговорне стране.³⁶

Законодавац је пропустио да међу условима за позивање на промењене околности изричито помене непредвидљивост околности које су наступиле после закључења уговора. Тај услов је изричито стајао у Скици, а у ЗОО је имплицитан. Наиме, наместо да се промењене околности нису

избијања оружаних сукоба купац већ био каснио с исплатом цене и да стога нема право на раскид. Пресуда Врховног суда Србије, Прев. 41/2001 од 14. 3. 2001. Доступно у бази *ParagrafLex*. Није допуштено ни позивање на немогућност испуњења услед више силе (увођење економских санкција), која је наступила након што је уговорни дужник пао у доцњу. Пресуда Врховног суда Србије, Прев. 106/94 од 22. 6. 1994, нав. према: З. Петровић, В. Козар, 128–129. Судови такође сматрају да позивање на промењене околности није дозвољено ако су уговорне обавезе већ извршене. Пресуда Врховног суда Србије, Прев. 81/99 од 24. 3. 1999, нав. према: З. Петровић, В. Козар, 122–123. На пример, губитак економског интереса за даљу сарадњу након што су стране извршиле уговор о заједничком улагању (изградиле су хладњачу, тако што је једна подигла зграду, а друга уградила компресор) не може бити разлог за раскид због промењених околности, јер су све уговорне обавезе већ испуњене. Пресуда Вишег привредног суда, Пж. 9163/98 од 2. 6. 1999, нав. према: З. Петровић, В. Козар, 123.

34 Радмила Ковачевић Куштримовић, „Клаузула *rebus sic stantibus* према Закону о облигационим односима“, *Зборник радова Правног факултета у Нишу*, 1979, 301.

35 Судови наглашавају да право на раскид уговора због промењених околности није условљено претходним подношењем захтева или предлога другој уговорној страни за измену уговора. Пресуда Врховног суда Србије, Гзз. 9/94 од 13. 4. 1994. Доступно у бази *ParagrafLex*.

36 Судови истичу да отежано испуњење не даје погођеној страни право да самостално одступи од онога што је уговорено, то јест да сама „ревидира“ садржину уговора. Пресуда Привредног апелационог суда, Пж. 2205/2013 од 16. 1. 2014. Доступно у бази *ParagrafLex*.

могле предвидети, законодавац је прописао да уговорна страна не може да се позива на промењене околности које је била дужна да узме у обзир у часу закључења, или је касније могла да их избегне или савлада. Међутим, то не значи да се по Закону више не тражи да промењене околности буду непредвидљиве: ни у систему ЗОО раскидање или ревизију пуноважног уговора не може да захтева страна која је у часу закључења могла да предвиди промену околности. Ако је уговорна страна у часу закључења уговора могла да предвиди наступање одређених промењених околности, онда је била дужна да те околности узме у обзир приликом закључења и не може их касније истицати као разлог за раскид или ревизију уговора. Остаје само да се види по ком мерилу се, *ex post facto*, процењује да ли је у време закључења уговора уговорна страна могла да предвиди нешто што се доцније заиста догодило.

Према објективном мерилу, предвидљива је свака промена у околностима коју је хипотетички разуман уговорни дужник могао да предвиди у часу закључења уговора. У тој конструкцији предвидљивост се разуме као објективно својство догађаја, и ако постоји макар један субјект који би на дужниковом месту могао да предвиди његово наступање, онда се мора узети да је тај догађај био предвидљив. Насупрот томе, у субјективној парадигми се не поставља питање да ли би ико на дужниковом месту могао да предвиди наступање промењених околности, него да ли је дужник, с обзиром на обим и природу својих уговорних обавеза, био дужан да предвиди такву промену. У тој конструкцији догађај је непредвидљив ако се може рећи да бежи разумном предвиђању, односно ако је нормално или разумно непредвидљив.³⁷ На то може да утиче и вероватноћа наступања неког догађаја. Некада је та вероватноћа толико мала, да се од разумног уговорника не може основано очекивати да о томе води рачуна.³⁸ Рецимо, за промењене околности које су саставни део нормалног пословног ризика може да се каже да су предвидљиве по природи ствари. Наши судови сматрају да нормалан ризик суше као природног феномена пада на закупца при закључењу уговора о закупу пољопривредног земљишта. Закупац је дужан да рачуна с тим ризиком и не може да захтева раскидање или ревизију уговора због тога што су му смањени приходи због суше.³⁹ Уговорна страна је дужна да узме у

37 В. Круљ, 35. Круљ наводи пример из старих француских уџбеника: превозник се обавезао да робу донесе у одређено време, али је на путу доживео удес без икакве своје кривице. Превозник би могао уз несразмерне трошкове да брзо претовари робу и стигне до одређеног места пре истека уговореног времена, али се од њега не може разумно очекивати да потроши неколико пута више него што нормално износи трошкови превоза да би стигао у договорено време.

38 Ивица Јанковец, „Дејство промењених околности на уговорне односе (покушај хармонизације права европских земаља)“, *Ревизија за европско право*, бр. 1/1999, 137.

39 Пресуда Окружног суда у Зрењанину, Гж. 1478/95 од 31. 10. 1997, нав. према: Ђорђе Николић, *Практикум за облигационо право*, Београд, 2001, 78.

обзир све оно што је разумно предвидљиво, односно све што се налази у нормалној сфери њеног предвиђања, с обзиром на њену уговорну позицију. Уговорник не може да истиче као раскидни разлог догађај који је био разумно предвидљив у часу закључења, без обзира на то да ли је о њему заиста размишљао када је ступао у уговорни однос.

Према субјективном мерилу предвидљивост, дакле, зависи од дужниковог уговорног положаја, обима и природе његових обавеза, основаних очекивања у правном промету која су упућена таквом дужнику у часу закључења. Примера ради, у француском праву дужник традиционално може да се ослободи обавезе само ако је њено испуњење постало немогуће због више силе.⁴⁰ Суочени с потребама практичног живота, судови су почели да субјективизују појам више силе, односно да релативизују схватања о непромењивости, неотклоњивости и немогућности. У субјективној конструкцији виша сила није само препрека која се апсолутно није могла савладати, него и препрека коју дужник, с обзиром на обим и природу својих обавеза, није био дужан да савлада.⁴¹

Има и ставова да је непредвидљивост промењених околности превазиђена категорија коју је законодавац с правом изоставио, зато што у савременом друштву, уз модерне начине информисања, мало шта може да се означи као непредвидљиво: ни нови прописи, ни економске појаве данас начелно нису непредвидљиви. Потребе савременог друштва говоре у прилог томе да питање (не)предвидљивости треба оставити по страни и прописати да уговорник не може да се позове на оне промењене околности које би разуман и пажљив човек на његовом месту узео у обзир приликом закључења.⁴²

Наши судови понекад погрешно сматрају да се може проценити да ли је уговорник био дужан да узме у обзир неку околност, а да се пре тога не утврди да ли је та околност била предвидљива.⁴³ Тај став не образлажу и генерално пропуштају да размотре да ли страна може бити дужна да узме у обзир оно што се није могло знати, да ли је стандард предвидљивости субјективан или објективан, и томе слично. Међутим, много је више одлука у којима судови отворено разматрају питање предвидљивости да би утврдили шта је уговорна страна била дужна да

40 ФГЗ, чл. 1147 и 1148 (по старој нумерацији).

41 В. Круљ, 34.

42 Врлета Круљ, „Раскидање или измена уговора због промењених околности“, *Коментар Закона о облигационим односима* (ур. Борислав Благојевић, Врлета Круљ), Београд, 1983, 403. Круљ нуди овај став у одбрану законског решења у Коментару ЗОО из 1983. У његовој монографији из 1967. нема тог одбацивања непредвидљивости.

43 Пресуда Врховног суда Србије, Рев. 1810/98 од 22. 4. 1998, нав. према: Ђ. Николић, 2001, 75.

узме у обзир у време закључења.⁴⁴ На пример, наручилац специјалних уређаја не може да захтева раскид уговора у периоду од израде уређаја по његовом нацрту до испоруке, ако је у време закључења уговора могао да предвиди да ће наступити поремећаји на тржишту, који су потом онемогућили употребу ових уређаја.⁴⁵ Очекивани пад вредности новца у инфлаторним условима није околност због које се може захтевати раскид уговора.⁴⁶ Хиперинфлација може да буде разлог за позивање на промењене околности само ако није била очекивана у време закључења уговора, то јест ако се тада још није могла предвидети.⁴⁷

б) Закон о ошћем уїравном иосїуїку (2016)

Управни уговор је постао законска категорија српског управног и уговорног права 2016. године, када је усвојен нови Закон о општем управном поступку.⁴⁸ Законска правила о управним уговорима нису бројна: законодавац је дефинисао управни уговор и посебно уредио раскид управног уговора због неиспуњења и раскидање или измену таквог уговора због промењених околности.⁴⁹

По посебним правилима о утицају отежаног испуњења на обавезе из управних уговора, ако после закључења управног уговора наступе околности које се нису могле предвидети у време када је уговор закључен, и ако услед тих нових околности испуњење уговорне обавезе постане битно отежано за једну од уговорних страна, страна којој је *биїно оїшежано испуњење* може да захтева да се управни уговор измени да би се прилагодио околностима које су се промениле. Накнадна немогућност остварења сврхе управног уговора није основ за позивање на промењене околности по правилима ЗОУП.

Управни уговор закључују орган и странка. Странка погођена промењеним околностима не може да захтева раскид управног уговора,

44 Одлука Врховног суда Србије, Рев. 623/97 од 10. 9. 1997, нав. према: Ђ. Николић, 2001, 75–76.

45 Одлука Врховног суда БиХ, Пж. 532/90 од 23. 4. 1991, *Билїен Врховної суда БиХ*, бр. 3/91.

46 Врховни суд Хрватске, Пж. 1700/88 од 9. 2. 1988, доступно на адреси: iusinfo.hr, 30. 7. 2020.

47 Решење Врховног суда Србије, Рев. 1619/96 од 29. 1. 1997, нав. према: Ђ. Николић, 2001, 76–77.

48 Закон о општем управном поступку – ЗОУП, *Службени гласник РС*, бр. 18/2016 и 95/2018 – аутентично тумачење. Више о управним уговорима: Марија Караникић Мирић, Tatjana Jevremović Petrović, „Administrative Contracts in Serbian Law – Specificities of the New Statutory Regime“, *Review of Central and East European Law*, Nr. 1/2020, 1–35.

49 ЗОУП, чл. 22–26.

него само да се уговор измени. Орган може решењем да одбије захтев странке да се измени садржина управног уговора ако утврди да нису испуњени законски услови за измену уговора,⁵⁰ или да би штета по јавни интерес у случају измене била већа од штете којој се странка излаже ако остане у неизмењеном уговору. Право на жалбу против тог решења није искључено.⁵¹ С друге стране, орган који је погођен промењеним околностима може од странке да захтева измену управног уговора, а ако странка одбије тај захтев, орган може да раскине уговор решењем. За измену управног уговора због промењених околности неопходно је, дакле, да странка и орган постигну сагласност. Измена управног уговора због промењених околности спроводи се новим управним уговором. Насупрот томе, раскид управног уговора због промењених околности спроводи се решењем органа коме је битно отежано испуњење, под условом да је претходно био предложио другој страни да се уговор измени да би се прилагодио промењеним околностима и да је друга страна тај предлог одбила.

III Отежано испуњење и сродни појмови

1. Отежано испуњење и немогућност да се оствари сврха уговора

Отежано испуњење подразумева да се у периоду од закључења уговора до доспећа уговорне обавезе десило нешто због чега је испуњење те обавезе постало теже него што се могло основано очекивати у време када је уговор закључен. У модерним европским правним системима чињеница *оштећеног испуњења* може да буде један од елемената за примену правила о раскиду или ревизији уговора због промењених околности.

На пример, у француском праву је потребно да због промењених околности, које се нису могле предвидети у време закључења уговора, испуњење уговорне обавезе постане „претерано тешко“ (*excessive-ment onéreuse*) за страну која није унапред прихватила тај ризик.⁵² У италијанском праву се тражи да је због неког изванредног и непредвидљивог догађаја за уговорну страну дугована престација постала „сувише тешка“ (*excessivamente onerosa*).⁵³ У Општим узансама постављен је

50 На пример, ако се промена околности могла предвидети у време закључења управног уговора, или ако је странци отежано испуњење уговорне обавезе, али не битно.

51 Решење којим је одбијен захтев странке којој је отежано испуњење да се уговор измени може да се побија из разлога наведених у чл. 158 ЗОУП.

52 ФГЗ, чл. 1195 (по новој нумерацији).

53 ИГЗ, чл. 1467.

услов да је због изванредног и непредвидљивог догађаја једној страни постало „претерано тешко“ да изврши уговорну обавезу или да би јој испуњење нанело „претерано велики губитак“.⁵⁴ У Скици се тражи да је испуњење обавезе постало „отежано“ због околности које се нису могле предвидети.⁵⁵

Реч „претерано“ изостављена је из Скице и ЗОО. У њима се помиње само отежано испуњење, а не претерано отежано испуњење. Међутим, то не значи да је допуштено да се уговор раскине или измени због незнатно отежаног испуњења.⁵⁶ И Скица и ЗОО јасно предвиђају да испуњење мора бити у тој мери отежано да уговор више не одговара очекивањима уговорних страна и да би по општем мишљењу било неправично да се одржи на снази такав какав јесте. Тог разјашњења нема у Општим узансама, али његов смисао треба препознати у речи „претерано“.

Правила ЗОО захтевају да је испуњење обавезе постало „отежано“ за једну уговорну страну, или да се више „не може остварити сврха уговора.“ Ови захтеви су постављени алтернативно, а правне последице су им исте.⁵⁷ Другим речима, закон дозвољава да разлог за раскид или ревизију буде немогућност остварења сврхе уговора због промењених околности – и онда када ниједној од уговорних страна није отежано испуњење. Скица не предвиђа изложену алтернативу, то јест могућност да се уговор раскине или измени када због промењених околности више „не може да се оствари сврха уговора“. То правило је могло доспети у југословенски ЗОО под утицајем аустријског и немачког учења о отпадању основа правног посла (*Wegfall der Geschäftsgrundlage*),⁵⁸ о којем је већ било речи. Неки аутори сматрају да је на редакторе ЗОО овде још могла да утиче енглеска теорија о осујећењу уговора (*frustration of contract*).⁵⁹

У свега неколико речи, та енглеска доктрина односи се на два типа случајева у којима уговорни дужник није извршио своју обавезу из разлога који је био ван његове контроле: прво, ту спадају случајеви када испуњење уговорне обавезе накнадно постане немогуће или незаконито, и друго, случајеви када испуњење није ни немогуће, ни незаконито, али су се околности промениле тако да више не може да се оства-

54 Опште узансе за промет робом, узанса 55.

55 Скица, чл. 103.

56 Р. Ковачевић Куштримовић, 294.

57 ЗОО, чл. 133.

58 Н. Koziol, Р. Bydlinski, R. Bollenberger, 880.

59 S. Petrić, 129.

ри сврха уговора.⁶⁰ Уговор престаје чим наступе промењене околности које изазивају немогућност, незаконитост или осујећење; судска измена уговора није допуштена. Коначно, у енглеском праву уговор може да престане због осујећења сврхе само ако је у потпуности уништена комерцијална сврха његовог постојања, то јест ако уговор више нема никакав пословни смисао.⁶¹

У српском праву се не тражи да више не може да се оствари *никаква* сврха уговора, него да не може да се оствари она сврха због које је уговор закључен. То ће се десити, рецимо, ако купац набавља робу с намером да је извезе у одређену земљу и продавац зна за ту његову намеру, па после закључења уговора о продаји буде забрањен извоз у ту земљу, или када закупац изнајмљује одређене просторије да би у њима обављао неку делатност, што је закуподавцу познато, па обављање те делатности буде забрањено.⁶² Није битно то што би купац могао прибављену робу да прода у својој земљи, ни то што би закупац могао да обавља неку другу делатност у закупљеним просторијама. То што би уговор и даље могао да има *неку* комерцијалну сврху – не спречава његов раскид или измену када више не може да се оствари сврха због које је закључен.⁶³

Немогућност остварења сврхе уговора мора бити последица промењених околности да би суд могао да изрекне раскид или ревизију. Другим речима, сврха уговора мора да буде осујећена новим околности-

60 Guenter Treitel, *The Law of Contract*, 11th edition, London, 2003, 866–925; Jack Beatson, *Anson's Law of Contract*, 28th edition, Oxford, 2002, 530–564; J. C. Smith, „Contract – Mistake, Frustration and Implied Terms“, *Law Quarterly Review*, Vol. 100, Nr. 3/1994, 400–419; Ewan McKendrick (ed.), *Force Majeure and Frustration of Contract*, 2nd edition, London, 2013, *passim*.

61 Тужилац је закупио брод да би с палубе посматрао окупљање флоте у мореузу Солент и смотру коју је требало да изврши нови краљ Едвард VII. Међутим, смотра флоте је отказана зато што се краљ разболео. Закупац брода је сматрао да је уговор изгубио сврху и затражио је повраћај новца. Суд је закључио да сврха уговора није осујећена: купац неће гледати краљевску смотру, али ће моћи да посматра редак догађај окупљања поморске флоте. Суд је утврдио да уговор није престао, јер није у потпуности изгубио своју комерцијалну сврху. *Herne Bay Steamboat Co. v. Hutton* [1903] 2 KB 683, доступно на адреси: uk.practicallaw.thomsonreuters.com, 30. 7. 2020.

62 М. Ђурђевић, 264.

63 Инвеститор је прибавио право трајног коришћења тавана ради претварања у стамбени простор. Друга страна је знала за сврху зарад које инвеститор закључује тај уговор. Договорено је и да ће инвеститору уговор служити као основ да тражи дозволу за извођење планираних радова. Пошто није добио ту дозволу, инвеститор је захтевао раскид уговора због промењених околности, услед којих не може да се оствари сврха уговора. Судови су пресудили у његову корист. Пресуда Врховног суда Србије, Рев. 2674/2005 од 7. 12. 2005. Доступно у бази *ParagrafLex*. Није разматрано да ли се у овом случају радило о правним недостацима продате и предате ствари; уговор је судски раскинут након што је у потпуности извршен.

ма које су наступиле после закључења, под условом да погођена страна није била дужна да с њима рачуна у време закључења, а касније није могла да их избегне или савлада.⁶⁴ На пример, немогућност да се оствари сврха уговора може да наступи и из неких разлога који су психолошке природе. Међутим, погођена страна може да захтева раскидање или измену уговора само ако су њене психичке потешкоће настале након што је уговор закључен. Ако су постојале пре закључења, уговорна страна је била дужна да их узме у обзир. У једном случају студент је захтевао раскид уговора закљученог 1988. године и повраћај школарине коју је био уплатио загребачком Медицинском факултету. Као разлог је навео своју претерану емоционалну осетљивост на промену средине, немогућност прилагођавања и недовољно познавање језика. Суд је одбио његов захтев, зато што је све наведене особине студент имао и пре доласка на студије, није их накнадно стекао, и зато је био дужан да их узме у обзир приликом закључења.⁶⁵

2. Отежано испуњење и немогућност испуњења

Разлика између отежаног испуњења и накнадне немогућности испуњења је наизглед очигледна. Отежано испуњење значи да дужник још увек може да изврши оно на шта се обавезао, али су му за то сада потребни појачани напори, који могу да буду физички, организациони, финансијски, по некима чак психички,⁶⁶ у мери да је очигледно да уговор више не одговара очекивањима уговорних страна и да би по општем мишљењу било неправично да остане на снази без измена. На супрот томе, немогућност испуњења значи да обавеза више не може да се испуни онако како је уговорено и да не постоје никакви појачани напори који би то могли да промене. Правила о раскидању или измени уговора због промењених околности не могу да се примене ако је испуњење уговорне обавезе постало немогуће, већ само ако је постало отежано. Зато је важно да се те две ситуације што јасније разграниче.

64 Између општине и организатора културних дешавања постојао је кровни уговор на неодређено време. Уговорне стране су на основу тог уговора сарађивале шест година. Међутим, када је законом прописано да се финансирање пројеката у култури спроводи на основу јавног конкурса за сваку буџетску годину, више није могла да се оствари сврха кровног уговора. Судови су то прихватили као раскидни разлог. Пресуда Врховног касационог суда, Рев. 164/2016 од 29. 11. 2017. Доступно у бази *ParagrafLex*.

65 Одлука Врховног суда Хрватске, Рев. 2084/91 од 12. 12. 1991.

66 Стојан Цигој, „Улога каузе у аспектима накнаде уговорне штете“, *Уговори у међународној штрџини I* (ур. Предраг Шулејић), Београд, 1987, 28.

а) Виша сила

Немогућност испуњења не треба мешати с вишом силом:⁶⁷ виша сила је само један од потенцијалних узрока немогућности испуњења.⁶⁸ Штавише, и немогућност испуњења и отежано испуњење могу бити последица више силе. Међутим, узрок може да им буде и нешто друго: рецимо, сама уговорна страна може да изазове немогућност испуњења или отежано испуњење сопствене обавезе или обавезе свога саговорника.

У једном спору из уговора о продаји стана у изградњи,⁶⁹ закљученог непосредно пре почетка рата на територији Босне и Херцеговине, суд је разматрао да ли је, *услед рата као више силе*, обавеза продавца да оконча градњу стамбене зграде и купцу преда у стан својину постала *немогућа* или *само отежана*. Ако је обавеза накнадно објективно немогућа, уговор престаје по сили закона због немогућности испуњења за коју не одговара ниједна уговорна страна.⁷⁰ Обавеза је објективно немогућа, сматрао је суд, ако не може да се изврши ни улагањем крајњих напора. То би било, рецимо, ако је градња накнадно забрањена, или ако је започета зграда потпуно порушена у ратним дејствима. Суд је нагласио да би по последицама требало изједначити објективну и практичку немогућност. Потоња подразумева да дужник може да испуни обавезу, али само ако уложи несразмерно велике додатне напоре и средства која вишеструко прелазе вредност чинидбе на коју се обавезао. Међутим, суд је сматрао да у датом случају није наступила ни објективна, ни практичка немогућност испуњења, него отежано испуњење из члана 133 ЗОО. Изградња је заустављена током ратних дејстава, али је настављена по окончању рата, што значи да је испуњење и даље могуће, само што сада захтева нешто веће напоре него што је дужник испрва рачунао.

67 Ивица Јанковец, *Уговорна одговорност*, Београд, 1993, 55. О вишој сили детаљно: Тодор Ачански, „Виша сила“, *Енциклопедија имовинској права и права удруженој рада* (ур. Слободан Перовић, Обрен Станковић, Мирослав Трајковић), Београд, 1978, 730–743.

68 У једном случају роба је отпремљена у уговореном року, али због ратне ситуације и блокаде границе није стигла на градилиште у Ираку. Суд је сматрао да је испуњење постало немогуће због више силе и да је зато уговор престао по сили закона. Пресуда Врховног суда Србије, Прев. 118/94 од 22. 6. 1994, нав. према: З. Петровић, В. Козар, 128.

69 Одлука Врховног суда ФБиХ, Пж. 127/97 од 30. 9. 1997, *Билтен Врховној суда ФБиХ*, бр. 2/1997.

70 ЗОО, чл. 137.

б) *Објективна немогућности испуњења*

Када испуњење обавезе постане немогуће, поверилац не може имати никакве користи од тога што ће дужник предузети обећану радњу.⁷¹ Дужников напор у том смеру по дефиницији је узалудан. На супрот томе, отежано испуњење значи да обавеза и даље може да се испуни, али по цену изванредних дужникових напора, што нужно доводи до несразмере у вредностима узајамних давања.⁷²

Отежано испуњење се најлакше разликује од круто схваћене објективне немогућности. Испуњење обавезе је објективно немогуће ако нико други на дужниковом месту не би могао да изврши обавезу онако како гласи. Објективна немогућност је својство обавезе које не зависи од идентитета дужника: испуњење је објективно немогуће ако је немогуће без обзира на то ко дугује. Као пример се обично наводи пропаст индивидуално одређене ствари пре него што је предата прибавиоцу,⁷³ или потпуна забрана обављања одређене делатности.

Међутим, објективна немогућност не обухвата само случајеве апсолутне, правне или фактичке, немогућности, него и такозвану *прак-тичку немогућности*, која подразумева да дужник може да изврши оно на шта се обавезао, али уз такве додатне трошкове и напоре да се то од њега више не може основано очекивати. Испуњење уговорне обавезе постало је практички немогуће ако би захтев да дужник поступи онако како је испрва уговорено био противан разуму, начелу савесности и поштења или схватањима поштеног промета.⁷⁴ Извршење обавезе је практички немогуће ако је скопчано с тако изузетним препрекама, тешкоћама и материјалним издацима да га по здравом разуму треба сматрати објективно немогућим.⁷⁵ Рецимо, испорука опреме за термоелектрану постала је практички немогућа када је потонуо брод којим је превожена. Дужник би можда и могао да извуче опрему с морског дна, али уз огромне додатне трошкове и напоре, који се од њега не могу разумно тражити по схватањима поштеног промета.⁷⁶

71 Мисли се на корист из уговора коју је поверилац могао основано да очекује.

72 У том смислу: Ђ. Чобељић, 94.

73 И. Јанковец (1993), 56. Уговорена је предаја сто хиљада литара јестивог уља, а када продавац дугује замењиву ствар, то што је нема код себе – не значи да не може да изврши уговорну обавезу. Врховни суд Србије, Прев. 87/94 од 29. 4. 1994. Исто важи за вештачко ђубриво. Врховни суд Србије, Прев. 121/94 од 25. 5. 1994, нав. према: З. Петровић, В. Козар, 129.

74 Д. Павић (1995), 268.

75 В. Круљ (1967), 37.

76 Тај пример се налази у Д. Павић (1995), 268. Готово идентичан пример наводи В. Круљ (1967), 37.

Објективна *йравна* немогућност је последица забране и она је очигледно конвенционална. И објективна *фактичка* немогућност је често контекстна, то јест условљена степеном друштвеног, научног и технолошког развоја.⁷⁷ Међутим, *йрактичка* немогућност задира у нормативну сферу: уместо питања да ли је испуњење објективно немогуће, поставља се питање да ли је и даље у реду, да ли је основано, разумно и поштено да се од дужника тражи да изврши оно на шта се раније обавезао.

Практичка немогућност, дакле, подразумева да је постало неразумно, неосновано, по општем мишљењу бесмислено или противно схватањима поштењег промета, да се од уговорног дужника и даље захтева да изврши обавезу онако како је испрва уговорено. То може да буде ако обавеза више не може да се изврши без огромних напора и претераних трошкова, али и онда када испуњење више није могуће без угрожавања или повреде живота или здравља уговорне стране или неког трећег лица.

Разликовање отежаног испуњења од практичке немогућности испуњења јесте посао за судове. Квалификацијом чињеница у сваком појединачном случају и тумачењем законских одредаба о промењеним околностима и престанку уговора услед немогућности испуњења, судови одређују границе ових установа. Када одлучују да ли се одређени животни догађај квалификује као отежано испуњење или као практичка немогућност испуњења, судови прећутно узимају у обзир и правне последице тих квалификација, и према тим последицама покушавају да одмере правично решење за конкретан спор.

в) Субјективна немогућности испуњења

Отежано испуњење се разликује и од субјективне немогућности испуњења, то јест од накнадне дужничке немоћи. Испуњење је постало субјективно немогуће ако дужник више не може да изврши оно на шта се обавезао, мада би неко други на његовом месту могао. Правне последице субјективне и објективне немогућности испуњења међусобно се разликују у српском уговорном праву, али то овде није релевантно, јер се ни у једном од тих случајева не примењују правила о раскидању или измени уговора због промењених околности.⁷⁸

77 И. Јанковец (1993), 52.

78 Ако је уговор закључен с обзиром на дужникову личност, онда једино дужник може да испуни уговорну обавезу. У таквим случајевима обавеза се сматра испуњеном само ако је испуни уговорни дужник; личност на дужничкој страни није замењива, а субјективна немогућност се по правним последицама изједначава с објективном немогућношћу испуњења.

На овом месту је само важно да се и субјективна немогућност испуњења разграничи од отежаног испуњења: субјективна немогућност је ипак немогућност. Независно од тога да ли би неко други на дужничкој позицији могао да изврши уговорну обавезу, конкретан дужник то не може, и тада се сматра да је испуњење за њега постало немогуће, а не отежано. Тај дужник не може да се позове на промењене околности, али друга уговорна страна може да изјави раскид због неиспуњења и захтева накнаду штете по правилима о уговорној одговорности.⁷⁹

При отежаном испуњењу дужник и даље може да изврши оно на шта се обавезао, само што му је сада за то потребно улагање посебних напора и излагање додатним трошковима. У случају субјективне немогућности, дужник је немоћан да изврши оно што би неко други на његовом месту могао, и никакви дужникови посебни напори и додатни трошкови то не могу да промене.

и) Економска немогућност испуњења

Практичка немогућност испуњења подразумева да је постало неразумно, односно противно схватањима поштеног промета, да се од уговорног дужника захтева да изврши обавезу онако како је уговорено. Поставља се питање да ли тај појам треба да обухвати и случајеве економске немогућности, када би испуњење обавезе онако како је уговорено довело до дужниковог економског уништења. То питање је разматрано у немачкој правној теорији и судској пракси после Првог светског рата. У условима поратне економске кризе, наглог раста цена и високе стопе инфлације, извршавање обавеза које су уговорене под неким другачијим околностима постало је изузетно тешко за многе дужнике, захтевало је велике напоре у економском смислу, а неке од дужника би чак егзистенцијално упропастило.⁸⁰

Немачки судови су у том периоду прихватили приговоре егзистенцијалног уништења (*Einrede der Existenzvernichtung*), то јест претеће економске пропасти дужника примораног да изврши обавезу онако како је уговорено.⁸¹ Међутим, када би судови прихватили економску не-

79 Као пример наводи се субјективна немогућност продавца из пуноважног уговора о продаји туђе ствари да купцу преда ствар у својину. Стојан Цигој, „Ништавост уговора због предмета“, *Коментар Закона о облигационим односима* (ур. Борислав Благојевић, Врлета Круљ), Београд, 1983, 166.

80 В. Круљ (1967), 39–40; И. Јанковец (1993), 65.

81 Рецимо, једини дистрибутер „Опела“ за југ Немачке закључио је велики број уговора са крајњим купцима по ценама из 1919. Цене аутомобила су потом вртоглаво расле. Када је доспела његова обавеза да испоручи возила, њихова тржишна цена је далеко премашивала цену из уговора. Суд је сматрао да начелно свака уго-

могућност као вид накнадне нескривљене немогућности испуњења, то би довело до престанка уговора по сили закона, што по правилу није био циљ уговорних страна. Концепт економске немогућности је убрзо напуштен, а теорија и судска пракса наставиле су да трагају за решењем које би омогућило да уговор опстане, уз измене којима би се успоставила нарушена сразмера у вредностима узајамних давања.⁸²

Немогућност испуњења у нашем праву обухвата и практичку немогућност испуњења о којој је било речи, али та практичка немогућност не може да се сведе на дужникове економске проблеме. Другим речима, не признаје се правни значај економској немогућности испуњења. Обавеза не може да престане само зато што је накнадно постала исувише тешка у економском смислу. Испуњење се не сматра немогућим само зато што је постало економски претешко, чак ни ако прети да егзистенцијално угрози дужника, односно да га онеспособи да издржава себе и оне које је дужан да издржава.

Ако током трајања уговорног односа испуњење обавезе постане превелико оптерећење за дужника у економском смислу, треба размотрити да ли су у конкретном случају испуњени услови за примену правила о раскиду или ревизији уговора због промењених околности.⁸³ Испуњење које прети да економски руинира уговорног дужника може, под одређеним условима, да се означи као *ошћезано*.⁸⁴ Не сматра се да је у таквим случајевима испуњење постало *немојуће*.

Шта онда бива с обавезом која већ у часу закључења уговора прети да егзистенцијално угрози дужника, односно с уговорном обавезом која је у овом смислу „економски немогућа“ од почетка? Наш закон о томе ћути. У случају такве, иницијалне економске немогућности може се размишљати о зеленашком уговору или прекомерном оштећењу или,

ворна страна треба да сноси свој ризик промене цена у периоду од закључења до испуњења. Међутим, прихватио је аргумент да је дистрибутер закључио велики број уговора, под условима који су се од тада драстично изменили, и да би га испорука свих тих возила по уговореној цени економски руинирала. Basil Markesinis, Hannes Unberath, Angus Johnston, *The German Law of Contract: A Comparative Treatise*, Oxford, 2006, 327–328.

82 Окренуле су се доктрини о основу правног посла (*Geschäftsgrundlage*). В. Markesinis, Н. Unberath, А. Johnston, 327–328; Konrad Zweigert, Hein Kötz, *An Introduction to Comparative Law*, Oxford, 1998, 520–521.

83 И. Јанковец (1993), 66.

84 Суд неће допустити раскид уговора ако се дужникови економски проблеми не квалификују као „отежано испуњење“ из чл. 133 ЗОО. Дужникова тешка материјална ситуација није раскидни разлог по себи. Дужник не може да захтева раскид само зато што му је испуњење уговорне обавезе постало економски теже него што је испрва рачунао. Тако: Пресуда Вишег привредног суда у Београду, Пж. 8504/98 од 13. 1. 1999, нав. према: З. Петровић, В. Козар, 126.

евентуално, о некој од мана воље, ако су за нешто од тога испуњени законски услови. Пука економска немогућност или изванредна економска отежаност испуњења која постоји у часу закључења уговора није релевантна по себи, ако истовремено нису испуњени услови за примену неког од поменутих института, који за последицу имају ништавост или рушљивост уговора.

IV Закључак

Под отежаним испуњењем уговорне обавезе мисли се на испуњење које је, услед неких промењених околности, за дужника постало теже него што се могло основано очекивати у часу када је уговор закључен – али није постало немогуће. Обавезе не престају отежаним испуњењем, али отежано испуњење *уговорне* обавезе може, под одређеним условима, да послужи као разлог за раскид уговора.

У модерним европским правним системима чињеница отежаног испуњења може да буде један од елемената за примену правила о раскидању или ревизији уговора због промењених околности. За то је у француском праву потребно да због промењених околности, које се нису дале предвидети у време закључења, испуњење уговорне обавезе постане „претерано тешко“ за уговорника који није унапред пристао на такав ризик. У италијанском праву се тражи да је због изванредног и непредвидљивог догађаја дугована престација постала „претерано тешка“ за уговорног дужника. У нашим Општим узансама постављен је услов да је због изванредног и непредвидљивог догађаја једној страни постало „претерано тешко“ да изврши уговорну обавезу или да би јој испуњење нанело „претерано велики губитак“. У Скици се тражи да је испуњење обавезе постало „отежано“ због околности које се нису могле предвидети. Правила ЗОО захтевају да је испуњење обавезе постало „отежано“ за једну страну, или да се више „не може остварити сврха уговора“. Ти захтеви су постављени алтернативно, а правне последице су им исте: ЗОО допушта да разлог за раскид или измену уговора буде немогућност остварења сврхе уговора – и онда када ниједној од уговорних страна није отежано испуњење. Друга законска опција (немогућност остварења сврхе) није предвиђена Скицом. Могла је доспети у југословенски ЗОО под утицајем немачког и аустријског учења о отпадању основа правног посла, мада неки кажу да је узор била и енглеска доктрина осујећења уговора.

Разлика између отежаног испуњења и немогућности испуњења је наизглед очигледна. *Оштежано испуњење* значи да дужник још увек може да изврши оно на шта се обавезао, али су му за то сада потребни појачани

напори, који могу да буду физички, организациони, финансијски, по неким чак психички, итд. Уговорни дужник би могао да испуни уговорну обавезу, али му је то постало толико тешко да је очигледно да уговор више не одговара очекивањима уговорних страна и да би по општем мишљењу било неправично да остане на снази неизмењен. Насупрот томе, *немогућности испуњења* значи да обавеза више не може да се испуни онако како је уговорено и да не постоје никакви појачани напори који би то могли да промене. Немогућност испуњења не треба мешати с вишом силом. Виша сила је само један од потенцијалних узрока немогућности испуњења. Штавише, и отежано испуњење и немогућност испуњења могу да буду последица више силе. Међутим, узрок може да им буде и нешто друго.

Испуњење обавезе је објективно немогуће ако нико други на дужниковом месту не би могао да изврши обавезу онако како гласи. *Објективна немогућност* је својство обавезе које не зависи од идентитета дужника. Међутим, објективна немогућност не обухвата само очигледне случајеве апсолутне немогућности, него и такозвану *практичку немогућност*, која подразумева да дужник може да изврши оно на шта се обавезао, али уз такве додатне трошкове и напоре да се то од њега више не може основано очекивати. Сматра се да је испуњење уговорне обавезе постало практички немогуће ако би захтев да дужник поступи онако како је испрва уговорено био противан разуму, начелу савесности и поштења или схватањима поштењеног промета. Практичка немогућност задира у нормативну сферу: уместо питања да ли је испуњење објективно немогуће, поставља се питање да ли је основано, разумно и поштено да се од дужника тражи да изврши оно на шта се раније обавезао. Начело правне сигурности налаже да судови што јасније разлуче практичку немогућност испуњења од отежаног испуњења, јер су ти појмови блиски а последице су им битно различите.

Отежано испуњење се разликује и од *субјективне немогућности испуњења*, то јест од накнадне дужничке немоћи. Испуњење је постало субјективно немогуће ако дужник више не може да изврши оно на шта се обавезао, мада би неко други на његовом месту могао. Независно од тога да ли би неко други на дужничкој позицији могао да изврши уговорну обавезу, конкретан дужник то не може, и тада се сматра да је испуњење за њега постало немогуће, а не отежано. Тај дужник не може да се позове на промењене околности, а друга уговорна страна може да изјави раскид због неиспуњења и захтева накнаду штете по правилима о уговорној одговорности.

Ту је и питање да ли практичка немогућност испуњења треба да обухвати *економску немогућност*, то јест случајеве у којима би

испуњење обавезе онако како гласи довело до економског уништења уговорног дужника. Испуњење уговорне обавезе не квалификује се као немогуће самим тим што је економски претешко, чак ни ако прети да егзистенцијално угрози дужника, односно да га онеспособи да издржава себе и оне које је дужан да издржава. Обавеза не може да престане само због тога што је накнадно постала исувише тешка у економском смислу. Другим речима, пука економска немогућност не сматра се објективном немогућношћу због које би обавеза могла да престане по сили закона. Међутим, испуњење које прети да економски руинира уговорног дужника може, под одређеним условима, да се означи као *ошјежано*.

Коришћена литература

- Аранђеловић Драгољуб (прев.), *Аустријски грађански законик*, Београд, 1921.
- Ачански Тодор, „Виша сила“, *Енциклопедија имовинској права и права удруженој рада* (ур. Слободан Перовић, Обрен Станковић, Мирослав Трајковић), Београд, 1978.
- Beatson Jack, *Anson's Law of Contract*, 28th edition, Oxford, 2002.
- Водинелић Владимир В., *Грађанско право: Увод у грађанско право и Општи део грађанској права*, Београд, 2017.
- Доловић Бојић Катарина, „Промењене околности у пракси домаћих судова“, *Право и привреда*, бр. 4–6/2018.
- Douville Thibault (éd.), *La réforme du droit des contrats: Commentaire article par article de l'ordonnance du 10 février 2016 portant réforme du droit des contrats, du régime général et de la preuve des obligations*, Paris, 2016.
- Дудаш Атила, „Настанак и развој идеје о раскидању или измени уговора због промењених околности“, *Зборник радова Правној факултету у Новом Саду*, бр. 1/2015.
- Ђурђевић Марко, „Члан 133. Претпоставке за раскидање“, *Коментар Закона о облигационим односима* (ур. Слободан Перовић), Београд, 1995.
- Zweigert Konrad, Kötz Hein, *An Introduction to Comparative Law*, Oxford, 1998.
- Јанковец Ивица, *Уговорна одговорност*, Београд, 1993.
- Јанковец Ивица, „Дејство промењених околности на уговорне односе (покушај хармонизације права европских земаља)“, *Ревизија за европско право*, бр. 1/1999.

- Караникић Мирић Марија, „Утицај Директиве о правима потрошача на српско потрошачко право“, *Право и привреда*, бр. 7–9/2017.
- Караникић Мирић Марија, „Промењене околности и расподела ризика у уговорном праву“, *Српска јолићичка мисао*, бр. 3/2020.
- Karanikić Mirić Marija, Jevremović Petrović Tatjana, „Administrative Contracts in Serbian Law – Specificities of the New Statutory Regime“, *Review of Central and East European Law*, Nr. 1/2020.
- Ковачевић Куштримовић Радмила, „Клаузула *rebus sic stantibus* према Закону о облигационим односима“, *Зборник радова Правној факултетима у Нишу*, 1979.
- Koziol Helmut, Bydliniski Peter, Bollenberger Raimund, *Kurzkommentar zum ABGB*, Wien, 2007.
- Koziol Helmut, Welsler Rudolf, Kletecka Andreas, *Grundriss des bürgerlichen Rechts I*, 14. Auflage, Wien, 2014.
- Константиновић Михаило, *Облигације и уговори: Скица за законик о облигацијама и уговорима*, Београд, [1969] 1996. (цитирано као Скица)
- Круљ Врлета, *Промењене околности и уговорна одговорности (немогућности испуњења, виша сила, клаузула rebus sic stantibus)*, Београд, 1967.
- Круљ Врлета, „Раскидање или измена уговора због промењених околности“, *Коментар Закона о облигационим односима* (ур. Борислав Благојевић, Врлета Круљ), Београд, 1983.
- Лазић Мирослав, „Развој клаузуле *rebus sic stantibus* са посебним освртом на француску доктрину“, *Две стотине година од доношења Француској грађанској законика: утицај Француској грађанској законика на српско право* (ур. Гордана Станковић), Ниш, 2005.
- Markesinis Basil, Unberath Hannes, Johnston Angus, *The German Law of Contract: A Comparative Treatise*, Oxford, 2006.
- McKendrick Ewan (ed.), *Force Majeure and Frustration of Contract*, 2nd edition, London, 2013.
- Николић Ђорђе, *Практикум за облигационо право*, Београд, 2001.
- Павић Драган, „Извршавање уговорних обавеза у условима промењених околности“, *Правни животи*, бр. 9–10/1993.
- Павић Драган, „Члан 137. Немогућност испуњења за коју не одговара ниједна уговорна страна“, *Коментар Закона о облигационим односима* (ур. Слободан Перовић), Београд, 1995.
- Petrić Silvija, „Izmjena ili raskid ugovora zbog promijenjenih okolnosti prema novom Zakonu o obveznim odnosima“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, бр. 1/2007.

- Петровић Здравко, Козар Владимир, *Меџа збирка судске љраксе из облигационој љрава*, Београд, 2009.
- Попов Даница, „Промењене околности и ослобођење од одговорности (виша сила) код уговора о продаји робе“, *Зборник Мајилице српске за друштвене науке*, бр. 80/1986.
- Радмиловић Васо (прев.), Ђуровић Радомир (предг.), *Италијански грађански законик, Књига IV: Облигације*, Београд, 1964.
- Ranieri Filippo, *Europäisches Obligationenrecht*, Wien, 2009.
- Ranieri Filippo, „Treu und Glauben“, *Handwörterbuch des Europäischen Privatrechts. Band II* (Hrsg. Jürgen Basedow, Klaus J. Hopt, Reinhard Zimmermann), Tübingen, 2009.
- Simler Philippe, *Commentaire de la réforme du droit des contrats et des obligations*, Paris, 2016.
- Smith J. C., „Contract – Mistake, Frustration and Implied Terms“, *Law Quarterly Review*, Vol. 100, Nr. 3/1994.
- Schulze Reiner, „BGB § 313 Störung der Geschäftsgrundlage“, *Bürgerliches Gesetzbuch* (Hrsg. Reiner Schulze et al.), 6. Auflage, Baden-Baden, 2009, доступно на адреси: beck-online.beck.de, 30. 7. 2020.
- Schulze Reiner, Wicker Guillaume, Mäsch Gerald, Mazeaud Denis (éds.), *La réforme du droit des obligations en France, 5èmes journées franco-allemandes*, Paris, 2015.
- Treitel Guenter, *The Law of Contract*, 11th edition, London, 2003.
- Fabre-Magnan Muriel, *Droit des obligations: Tome 1 – Contrat et engagement unilatéral*, Paris, 2016.
- Hondius Ewoud, Grigoleit Christoph (eds.), *Unexpected Circumstances in European Contract Law*, e-book, Cambridge, 2011.
- Цигој Стојан, „Ништавост уговора због предмета“, *Коментар Закона о облигационим односима* (ур. Борислав Благојевић, Врлета Круљ), Београд, 1983.
- Цигој Стојан, „Улога каузе у аспектима накнаде уговорне штете“, *Уговори у међународној љрјовини I* (ур. Предраг Шулејић), Београд, 1987.
- Чобелић Ђорђе, *Промењене околности у љривредном и грађанском љраву (clausula rebus sic stantibus)*, Београд, 1972.
- Šmalcelj Želimir, „Nekoliko problema klauzule ‘rebus sic stantibus’ u sudskoj praksi“, *Privreda i pravo*, бр. 11/1971.

Marija KARANIKIĆ MIRIĆ, PhD

Full Professor at the University of Belgrade Faculty of Law

THE SUBSEQUENT DIFFICULTY OF PERFORMANCE IN CONTRACT LAW

Summary

This paper purports to clarify the notion and the legal consequences of the subsequent difficulties in performance of a bilateral contract, which occur due to an unforeseeable change in circumstances under which the contract was concluded. A part of the paper deals with the conditions for invoking the change in circumstances pursuant to Serbian and comparative contract law. In addition, the paper attempts to distinguish subsequent difficulties in performance from the different types of impossibility, such as impossibility to fulfil the purpose of transaction, objective impossibility of performance, subjective impossibility of performance, practical impossibility, and economic impossibility. The difficulties in performance occur after conclusion of the contract and are assessed in relation to what the promisor knew, or was obliged to know at the time of conclusion. If a contract becomes excessively difficult to perform, but not impossible, the promisor would not be discharged on that account, but may be able to seek termination, or judicial adjustment of the contract. In contrast, the subsequent impossibility of performance may lead to contract termination, but cannot be the grounds for judicial adjustment of the contractual content. The subsequent difficulty in performance of a contract is not easily distinguished from the so-called practical impossibility. The performance is deemed to be practically impossible if it would be contrary to reason, good faith, or the principles of fair trade to require the debtor to perform as initially agreed.

Key words: *Difficulty of Performance. – Impossibility of Performance. – Termination of Contract. – Judicial Adjustment of Contract. – Change of Circumstances.*

Датум пријема рада: 14. 9. 2020.

Датум прихватања рада: 9. 10. 2020.